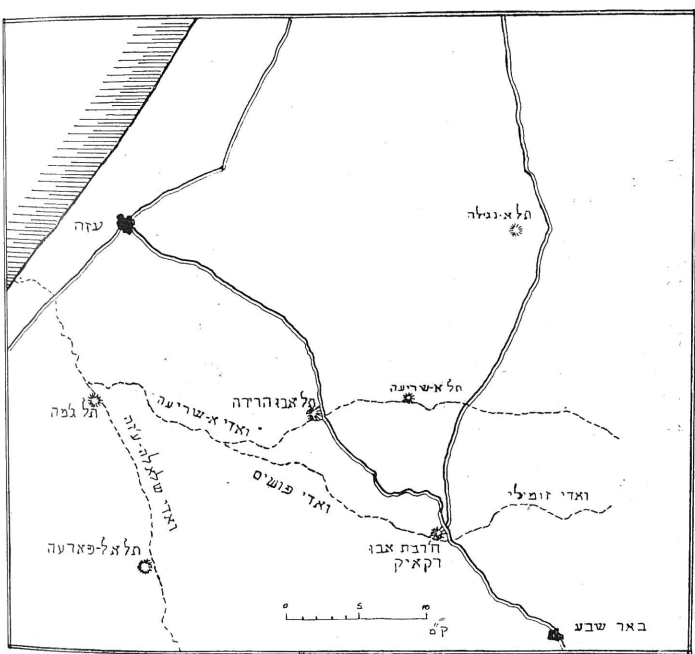

סקר ארכיאולוגי

סיור בתלי הנגב

בפורים תשי"ב נערך סיור של החוג הגיאוגרפיה-היסטורי שליד החברה לחקירת א"י ועתיקותיה. הסיור נמשך שלושה ימים, והיה מוקדש לבדיקת תלי הנגב הצפוני, ובמיוחד לבירור בעית זיהויה של גרו). ביום הראשון של הסיור וגם בקצתו של היום השני נשבו רוחות עזות וירדו גשמים, ומחמת כן באו שינויים בתוכנית הסיור המקורית. אבל ההפסד בזמן ובנוחיות יצא בשכר שנשכרו המסירים על-ידי העונה הנוחה לליקוט חרסים. שכן הזמן של תחילת האביב, לאחר גשמי הזעף וקודם שהתלים מתכסים בצמחייה חדשה, ברכה בו ליבול הארכיאולוגי.

1) בסיור השתתפו חברי החוג ותלמידי הגיאוגרפיה ההיסטורית של א"י באוניברסיטה העברית. תודתנו הלבבית נתונה לדויד אלון ממשמר הנגב ולמשק משמר הנגב על הכנסת האורחים שנהגו בנו בעין יפה, ולחברה לחקירת ארץ-ישראל שהשתתפה בהוצאות הסיור.

הביקור הראשון היה בתל א-נג'ילה, הדרומי בתלי השפלה הגדולים שבמבואות הנגב. התל מתנשא במערבו של ואדי אל-חסי, 5.5 ק"מ מתל אל-חסי. כיוון הוואדי באיזור זה הוא מדרום לצפון ולרגלי התל נובעים מעיינות אחדים. התל שולט על הדרך שממזרח לוואדי, היורדת לנגב מסביבות לכיש. הוא מרוחק עתה כ-2.5 ק"מ מן הכביש החדש לנגב, ובסמוך לו עברה מסילת הברזל התורכית, הנמשכת מכאן דרומה לתל א-שריעה.

תל א-נג'ילה הוא תל גדול ורושמו מרובה. הוא מתנשא בשיפוע תלול, בגובה של 50 מ' בקירוב מעל לוואדי, ומורם הוא כ-15 מ' מעל לסביבתו. צורתו כמעט מרובעת, אורכו ורוחבו 180—200 מ', ושטחו 35 דונם בקירוב. שיאו במערב, ועליו בנוי ואלי הנקרא על שמו של שיח' מחמד אל מג'אהד. ליקוט החרסים בתל ובמדרונותיו הביא תוצאות אלו:

לתקופת הברונזה הקדומה שייכים חרסים ספורים בלבד, ובכללם ידית-מדף משורבבת ובסיס של פכית שניכרים בה עקבות החיתוך בחבל. תקופת הברונזה התיכונה, ובעיקר תקופת הברונזה התיכונה ב', מיוצגת על-ידי כמות הגונה של חרסים. ראוי להזכיר כמה קווים אופייניים: מירוק אחיד ויפה, בסיסי-דיסקוס נמוכים, שפיה תלתנית, שבר ידית כפולה, קישוט חבל סכימאתי, וסריקה עדינה וצפופה על-גבי שבר של כלי מזווה, בעל דופן דק. תקופת הברונזה המאוחרת מיוצגת על-ידי כמות חרסים מועטת מזו: שברי כלים מקושטים דגמים צבועים על גבי משח לבן, בסיסי דיסקוס קעורים דמויי-טבעת, בסיסי טבעת ושבר של קערית קיפרית מרוקה בפסים עדינים וצפופים. מתבלטת במיוחד הכמות המכריעה של החומר מכל תקופות הברזל. תקופת הברזל הראשונה: חרסים רבים מרוקים מירוק של יד, ידיות-אוזן הנמשכות משפיות הסירים והפכים ומהוות מקום-חיבור רחב. שבר של פכית שחורה ומרוקה, השייך ככל הנראה לפכיות השחורות מהטיפוס המוקדם. שפיות של קערות בעלות דופן מזווה, שבר של שפיה ומתחתה התחלה של ידית-נריח, שבר של צפחת מחופה אדום ומרוקה. והיא צבועה מעגלים חד-מרכזיים, וכן בסיסי-טבעת הרגילים בתקופה זו. תקופת הברזל השנייה: סימנם המובהק של החרסים המרובים השייכים לתקופה זו הוא החיפוי האדום המרוק מירוק-אובניים סדיר. בעיקר שכיח מירוק זה בקערות עמוקות בעלות שפיות רחבות המתבלטות פנימה וחוצה. מן החרסים

יש לציין שבר של ידית-איון בעלת שני בלטים האופייניים לקנקנים הגדולים של התקופה. שבר שפיה של קערית שמתחת לשפתה תוכפים כמה חרצים עמוקים, וכן דוגמה אחת הרומזת להשערה, שהטכניקה של הצילוע תחילתה בסוף תקופת הברזל השנייה⁽²⁾. טכניקה זו הגיעה, כידוע, להתפתחות מרובה מן התקופה הרומית ואילך. התקופה הפרסית מיוצגת על-ידי השברים הרגילים, שנוהגים לייחסם לתקופה זו, כולם עשויים מהחומר הירקרק והחיוור⁽³⁾: בסיס-טבעת גבוה ומעוצב, שפית קערה מעוצבת ומעובה, ושבר צוואר של קנקן. לתקופה ההלניסטית שייכים חרסים ספורים וקטנים בלבד: שבר של קערית מחופה שחור ומרוקה, ושבר "קערית-דגים" טיפוסית. נמצאו גם חרסים ביזאנטיים, מצולעים, וכן חרסים ערביים צבועים.

הממצא הנ"ל מעיד, שתל א-נג'ילה הוא מקומה של אחת הערים הכנעניות החשובות ביותר בדרום השפלה, ששגשגה גם בתקופה הישראלית— וזיהויו של התל עם עגלון⁽⁴⁾ הוא אפשרי בהחלט.

2. תל א-שריעה

מואדי אל-חסי ירדנו למואדי א-שריעה, האפיק הגדול שנחשב כגבול הגיאוגרפי הצפוני של הנגב, וביקרנו בתל א-שריעה. תל זה הוא טיפוסי לתלי הנגב הגדולים. המתנשאים גבוה מעל לסביבתם המישורית, ועל-כן הם ניכרים מרחק רב. רושם גבהותם גובר והולך כל שאתה מתקרב אליהם, לפי שהתפוררות הקרקע באזורים אלה עושה אותם תלולים מאד, ובעיקר הם כך לצד הוואדי, ועתים הם זקופים ממש; הסדקים המרובים מעידים על תהליך של התפוררות מתמדת. לתל א-שריעה צורת משולש, שאורך צלעותיו 120 מ' בקירוב, עם תוספת ארוכה לצד דרום, שאורכה 150 מ' ורוחבה 70 מ' בקירוב. שטחו 16 דונם, ואפילו נביא בחשבון את ההתפוררות המרובה שצמצמה את שטחו, נראה שלא היה שטחו לפני מרובה על 20 דונם. בשיא התל נמצא וואלי על שמו של שיח' אבו-ע'ראקה⁽⁵⁾.

(2) עי' 446: *Tell en-Nasbeh II*, pl. 27.

(3) ושם שיטת הצריפה היא שנתנה לחרס את צבעו זה.

(4) עי' 311 *Abel, Géogr. II*, p. 311.

(5) כך לפי *Guérin, Judée II* (1868), p. 288. אין לנו דוגמא ש"ג עתיקה

תיהפך בערבית ל"ע" (ع), ונמצא השם ערארה אין דמיונו ל"גרר" מרובה משל אבוהרירה, למשל.

לקטנו חרסים בעיקר בחתך שבמערב התל, שניתן להבחין בו כמה שכבות-שרפה ברורות. החרסים הקדומים ביותר שמצאנו בסיוור זה⁶, אפי"ר לייחסם לתקופת הברונזה התיכונה, אלא מכיוון שאין טיבם מובהק, קשה לפסוק הלכה. הללו הם שברי קערות רחבות וכמעט שטוחות, בסיס-דיסקוס שקערורי במקצת, וכן שבר של שפיה ודופן עם ידית של קערה עמוקה⁷. לתקופת הברונזה המאוחרת שייכים חרסים מעטים אבל אופייניים; שברי "ספלי-חלב" קיפריים, שבר חרס בהיר מקושט סבכה בצבע שחור, וכמה בסיסי-טבעת. תקופת הברזל מיוצגת כולה. מעניין בייחוד שבר קערה מן הסוג "כלי שומרון". כידוע, מצא פטרי, בחפירותיו בתל ג'מה, אוסף של "כלים אשוריים" שקרבת משפחה וקרבת סגנון להם ולסוגים הנקראים "כלי שומרון". מציאותם של חרסים כאלה בנגב הצפוני-מערבי אין בה כדי לסתור את ההנחה המקובלת, שסוגים אלה מיוחדים בעיקר לגבול ישראל וזרים ביהודה⁸. אפשר שהובאו לדרום בשעת מסעותיהם של סרגון, סנחריב ואסרחדו.

מן הסוגים השכיחים של תקופת הברזל יש להזכיר שפע של חרסים מרוקים טיפוסיים, וכן אחדים הנמנים עם הסוג הקיפרי "שחור-על-אדום". לתקופת הפרסית שייכים חרסים רבים מהסוגים שמצאנו גם בתל אנג'ילה, וכן שבר נר יווני, מן היבוא של אותה תקופה. לתקופת ההלניסטית שייכים חרסים מרוקים שחורים, וכן שבר חחתון של בקבוק חרס, כנראה דמוי-אגס, בסיס דיסקוס קטן, חפוי ירקרק ופס חום רחב באמצע הגוף. לתקופת הרומאית שייכים שני חרסים מסוג טרה סיגילאטה וחרסים רגילים אחרים. מצאנו גם שפע רב של חרסים ביזאנטיים, ראוי לתשומת-לב מיוחדת שבר של לוח-גיר מעובד,

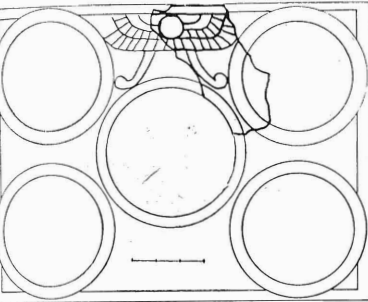
(6) בשעת הביקור ירד גשם סוחף, והלקיטה לא הביאה יבול מספיק.

(7) גם אולברייט לא מצא בתל א-שריעה חרסים מתקופת הברונזה התיכונה, ולא הבחין כאן אלא שלוש תקופות ברורות: תקופת הברונזה המאוחרת, תקופת הברזל הקדומה, וההלניסטית-רומית, ע"י 6 (1924) BASOR. אבל באוסף של משאר הנגב ישנם חרסים אחדים שנלקטו בתל א-שריעה ע"י דויד אלון וחבריו חובבי העתיקות, המעידים על מציאותם של שרידים מתקופת הברונזה התיכונה בתל א-שריעה: ידית משולשת המקושטת בנחש וחרסים בעלי קישוט חריצים.

(8) ע"י לאחרונה על מציאותם של כלים אלה בחפירות תל אל-פארעה שבקרבת שכם,

ודבריו של החופר; R. de Vaux, RB 1951, p. 420.

המראה התחלה של שתי שקערוריות וקישוט של דיסקוס-השמש בעל-
 כנפים. שבר זה ניתן להשלמה, ואפשר לפרשו כקערית-תמרוקים או לוח-
 מנחה (עי' ציור 1).

ציור 1

מסתבר שיישובו העיקרי של תל א-שריעה היה בתקופת הברזל
 ובתקופה הרומית-ביזאנטית, וכנגד זה דלים ביותר השרידים מתקופת הברונזה
 התיכונה. דבר זה וגם שטחו המצומצם של התל אינם מסייעים לזיהוי עם
 גרר, הידועה לנו כמרכז התיישבותי חשוב בתקופת האבות (תקופת הברונזה
 התיכונה), וכפי שהראה אַלט, שוב לא התקיימה בתקופה הביזאנטית⁹.

ג. תל אבו-הרירה

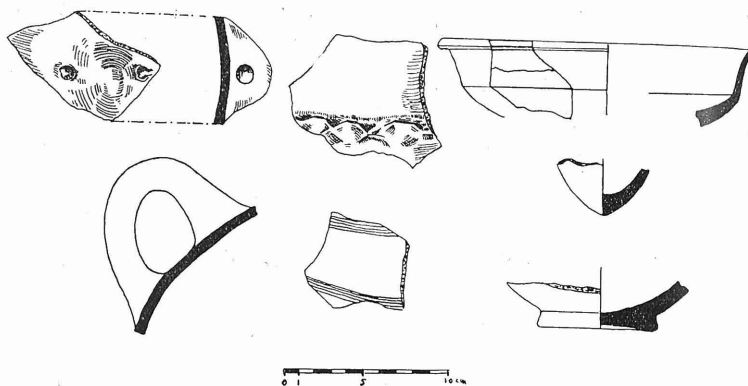
דבר זה התבלט במיוחד כשביקרנו למחרת היום בתל אבו-הרירה.
 בתל זה, השוכן על ואדי שריעה במעבר הכביש עזה — באר שבע, ברוחק
 7 ק"מ מתל א-שריעה, לא נמצאו בבדיקות הקודמות שום חרסים מתקופת

⁹ עי' במאמריו של אַלט; JPOS 11 (1931), p. 204 ff; 12, (1932) p. 126 ff;

15 (1935), p. 294 ff; 17 (1937), p. 218 ff; 18 (1938), p. 149 ff.

הברונזה, ולכן לא ניתנה הדעת עליו כהצעת זיהוי לגרר¹⁰). דויד אלון ממשמר הנגב, שהשתתף בסיוורנו והדריך אותנו במקום, גילה שהישוב העתיק השתרע הרחק דרומה משיא התל, שרק הוא נבדק בסיוורים הקודמים. שיא התל הוא כעין מרובע של 120 על 150 מ', ובקצהו המערבי נמצא הקבר המסורתי של שיח' אבו-הרירה, מתלמידי מוחמד. משיא התל נמשכות ארבע שלוחות רחבות לדרום עד לוואדי א-שריעה. ביניהן מפרידות ואדיות קטנות, שבוודאי התרחבו במשך הדורות על-ידי התפוררות הקרקע הכללית. אורך השלוחות הוא כ-300 מ' ורוחבן הכללי הוא כ-400 מ'. הרי שהתל כולו הקיף לפנים שטח של 150 דונם בקירוב. בשטח השלוחות מצאנו שפע של חומר מכל תקופות הברונזה והברזל, וגם בשיא התל גופו מצאנו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ואילך. בשעת ליקוט החרסים הבדלנו בין השלוחות השונות ובין שיא התל, אבל התברר שהחומר אחיד, ואין ספק שכל השטח הוא יישוב עתיק אחד.

שבר-חרס אחד עם זיו חרוטי גדול המנוקב במאוזן (ציור 2), אפשר

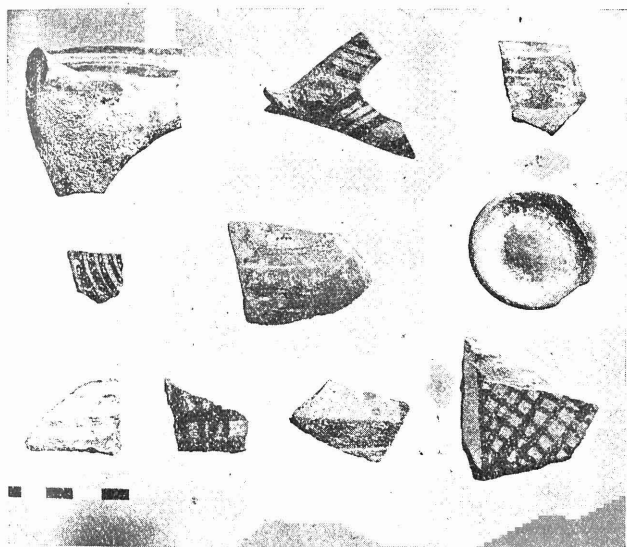

ציור 2

הוא שייך לתקופה הכאלקוליתית, ולכל המאוחר לראשית תקופת הברונזה הקדומה, המיוצגת על-ידי כמות ניכרת של חרסים אופייניים שונים: שפיות-פערור, קישוט-חבל, חפוי אדום ובסיסים שטוחים. תקופת הברונזה התיכונה מיוצגת בכמות גדולה ובשברים אופייניים

¹⁰ ע"י Albright, BASOR 17 (1925), p. 6

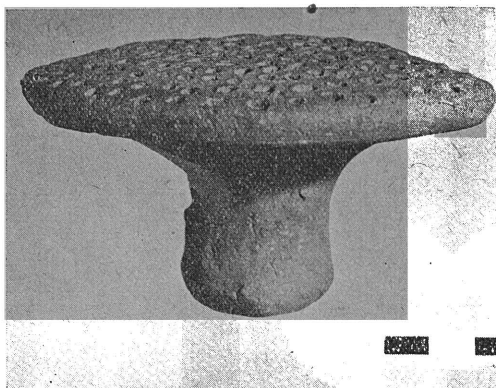
וברורים: בסיסי פכיות-דליה, בסיסי-דיסקוס, שברי קערות מזוות, ידיות-און גבוהות שמקומן על כתף הכד, וסריקה עדינה. גם תקופת הברונזה המאוחרת מיוצגת בשפע של חרסים: החומר המקומי בעל המסורות מתקופת הברונזה התיכונה, כגון בסיסי-דיסקוס שקערוריים, בסיסי טבעת, וכן בסיסים גדומים של קנקנים, או בסיסים שצורתם כעין כפתור גדול ומעובה, וכן חרסים מקושטים בצבעים (ציור 3 שורה תחתונה). אף נמצאו חרסים לא מעטים של כלי יבוא: "ספלי-חלב" קיפריים (ציור 3, שורה עליונה) ושברי פכיות מיקניות, וכן בסיס של בילביל (Base Ring Ware) (ציור 3, שורה תיכונה). אל תקופת הברונזה המאוחרת יש לייחס כנראה גם את "חותם הלחם" (ציור 4), שנמצא כמעט שלם. הוא דמוי פטריה,

ציור 3

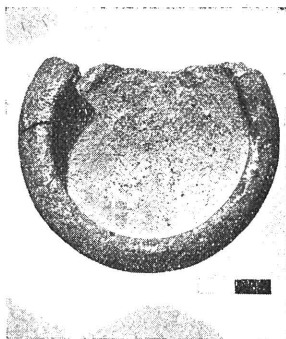
תחתיתו (או ראשו) מנוקב כולו שקעים זעירים. הוא שונה מחותמות הלחם שנמצאו בלכיש¹¹). רק בזה, שידיתו (או עוקצו) אינה מנוקבת. אף נמצאו חרסים מרובים מתקופת הברזל: חרסים מרוקים, שבירים

¹¹ עי' *Lachish II*, pl. XXVIII

ציור 4

של סירי-בישול, שברי קערות, שברי ידיות הנמשכות מהשפה, ועוד. לתשומת-לב מיוחדת ראויים שבר של פכית עשויה בחיקוי לסגנון הקיפרי-פיניקי, קערית זעירה (ציור 5), שהיתה מחוברת לצווארה של צפחת, ושבר

ציור 5

של שפת קערית מקושטת בראש עגל (ציור 6). כמות קטנה של חרסים שייכת גם לתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית. לאור החומר הזה מתל אבו-הרירה יש לשוב ולשקול את שאלת זיהויה של גרר. כל הנימוקים שהובאו ע"י החוקרים השונים לזכותו של תל א-שריעה, כוחם יפה גם לתל אבו-הרירה. שטחו הנרחב, מקומו

ציור 6

כמרכז התיישבות וצומת דרכים ושפע החרסים מתקופת הברונזה התיכונה — תקופת האבות — מסייעים לבחירת תל אבו־הרירה. גם המקורות המאוחרים, כגון אכסביוס, מפת מידבא והידיעות על ה־Saltus Gerariticus רומוס לסביבתו של תל אבו־הרירה, שנראה עתה כמועמד ראשון לזיהויה של גרר.

ד. תל ג'ימה ותל אל־פארעה

את מחצית היום השני והיום השלישי הקדשנו לביקור בתל ג'ימה ותל אל־פארעה, השוכנים ליד נחל עזה — שלאִלה (נחל הכשור?). בתלים אלה, שכבר נערכו בהם חפירות ארכיאולוגיות, לא מצאנו דברים חדשים. יש עניין בחומת הלבנים והחלקקה של תל אל־פארעה בחתך של פטרי, שנשתמרה יפה עד היום. לאור המציאות של מבצר חקסוסי אדיר בתל הזה והארמון המצרי שנתגלו בחפירות אין יסוד לפקפק בזיהויו עם שרוחן⁽¹²⁾. בתל ג'ימה מפתיע ביותר המדרון הזקוף לצד הוואדי, השבור בסדקים גדולים והולך ומתמוטט משנה לשנה. מחמת אירוטיה מרובה זו קשה לקבוע את השטח המקורי של התל, שחלק ניכר ממנו נסוף על־ידי הוואדי, הגשמים והרוחות. גם תל ג'ימה, כמו תל אל־פרעה, הוא מבצר רב־רושם בשרשרת המבצרים הדרומיים שבגבול הנגב ומדבר סיני. קשה להניח ששניים אלה לא נזכרו במקורות המצריים, מימי מסעות הכיבוש לארץ־ישראל בתקופת הממלכה החדשה, ובפרט תל ג'ימה הקרוב לחוף ושולט על "דרך הים". סיבה זו בלבד דיה שלא נקבל את זיהויו של תל־ג'ימה עם גרר, שאינה נזכרת במקורות המצריים⁽¹³⁾, וכנגד זה

ע"י 7, Albright, BASOR 33 (1929), p. 7 (12)

(13) אמנם יש נחקים למצוא את גרר ברישימת חתות/מס' הג' (כרך מס' 80), אבל הצעה

זו אינה נראית כלל.

מתקבלת על הדעת הצעתו של מייזלר לזהות את תל-ג'מה עם ירוה של המקורות המצריים ושל מכתבי אל-עמרנה (14).

ה. ח'רבת פטיס

בדרך חזירתנו מנחל עזה ביקרנו בח'רבת פטיס, השוכנת משני צדי הכביש החדש למרכז הנגב, במעבר הכביש על ואדי פטיס, שהוא אחד היובלים הגדולים של ואדי א-שריעה. ח'רבת פטיס היא חורבה רומית-ביזאנטית גדולה, ולפיכך אין ספק בזיהויה עם Photis של מפת מידבא (15). לא מצאנו במקום קיראמיקה קדומה, שתצדיק את זיהויה עם פתש של שישק (מס' 69). גם כאן מרובה רושם האירוסייה של נחלי הנגב. הוואדי שינה את מהלכו במקצת וגרף חלק ניכר של החורבה, ומעידים על כך שני בורות מים עתיקים, בנויים אבנים, ששרדו באמצע הוואדי ובצדו. בורות אלה, שרבים כדוגמתם בכל שטח החורבה, היו שקועים באדמה, ועתה הם גלויים לעין עד ליסודותיהם בעומק של 3 מ' בקירוב, מאחר שנסחף הקרקע סביבם. אף יש בהם משום עדות להספקת המים המפותחה של ערי הנגב בתקופה הרומית-ביזאנטית.

ו. ביר אבו-רקייק

לכסוף ביקרנו בביר אבו-רקייק, יישוב מהתקופה הכאלקוליתית שנחגלה על-ידי דויד אלון ממשמר הנגב, תלים זעירים אחדים ועליהם חרסיים כאלקוליתיים מצאנו מצפון לוואדי זומילי, משני צדי הגשר של כביש באר-שבע, ובעיקר ממערב לגשר. כמות מצבריהם אינה מרובה, ולפיכך אינם בולטים ביותר בשטח, והם דומים לגבעות הטבעיות הסמוכות. עמדנו על סימן מובהק אחד המסייע להבחין בין תל זעיר עתיק לבין גבעה טבעית: התלים המלאכותיים זרועים אבנים קטנות, רובן חלוקי נחל, שמקומן הטבעי אינו על גבי התל, אלא באפיק הוואדי. אפשר שהאבנים הללו הובאו לשם לצורכי ריצופן או בנייתן של הסוכות הפרימיטיביות של התקופה הכאלקוליתית, ואמנם, חרסים וכלי צור מצאנו רק על התלים הזרועים אבנים ולא על הגבעות הנקיות.

(14) מייזלר, ידיעות ט"ו (תשי"א), א"ב, ע' 38 ואילך; [PEFRS] 1952, p. 48 ff.

.PEQ

(15) עי' Abel, JPOS IV (1924), p. 115

מצאנו חרסים כאלקוליתיים טיפוסיים: בסיסים שטוחים ושפות חדות של קערות. על-פי החומר שקצתו הובא על-ידי דויד אלון למחלקת העתיקות ורובו נשמר באוסף משמר הנגב, אפשר למצוא קשר בין תרבות ריקיק ובין שלב מסוים של התרבות הכאלקוליתית הטיפוסית, היינו התרבות העסולית. במחלקת העתיקות נמצאות שתי קעריות בעלות דפנות דקות ונטויות באלכסון, וכן שברי הכלי הנקרא "כלי-צפור" (Vase d'oiseau). שברים דומים נמצאו באתרים הכאלקוליתיים שבנחל עזה, והחופרים לא עמדו על טיבם. הם ייחסו את השברים לספלים בעלי ידיות היוצאות מהבסיס וכן לספלים כדוריים. והנכון הוא, שכל השברים הללו אינם אלא חלקי "כלי-צפור", והם מקרבים את שרידי נחל עזה ושרידי ואדי זומיילי לתרבות העסולית.

מכאן גם מסקנה, שהתחנות הכאלקוליתיות לאורך נחל עזה—שלא לה, שחפר אותן פטרי, אינן חיזיון בודד. יש בידינו לעקוב עתה אחר שלבי יישובים עתיקים לאורך כל הנחלים הגדולים של הנגב, למן התקופה הכאלקוליתית, דרך כל שלבי תקופת הברונזה והברזל, ועד התקופה הרומית-ביזאנטית.

י. אהרוני ורות עמירן

הערות לסיור באיזור גזר — הר טוב*

אלתקה, עקרון ותמנה

הזיהויים של שלוש ערים אלו כרוכים ותלויים זה בזה משום מאורעות היסטוריים המשותפים לשלושתן ומשום צירופן במקורות.

מתיאור גבולה הצפוני של יהודה שבס' יהושע ט"ו אנו למדים, שקו הגבול יורד מיער בית-מחסיר דרומה לאורך מורד ההר לקראת השפלה (כביש שערי-הגיא — הר טוב) עד שהוא פוגע בוואדי א־צַרְאֵר. בהמשכו מערבה פוגע הגבול בראשונה בתחום תמנה, ולפיכך היה מקובל להניח שח' תבנה הסמוכה לבורייג' מייצגת אותה¹). אף הזכרתה של תמנה בין ערי דן (יה' יט, מג) מסייע לבחירת איזור זה. מקומה של עקרון מוגדר בתיאור גבול יהודה בדיוק מיוחד. לשון הכתוב מרמז לסיבוב הגדול

* ע' ידיעות שנה ט"ז (תשי"ב) חוב' ג—ד. עמ' 47 ואילך.